

Vít Dovalil

Nad Dolníkovou Teorií spisovného jazyka o konceptuálních a metodologických problémech ve výzkumu jazykových norem a spisovné variety

On Dolník's theory of standard language and conceptual and methodological problems in research on linguistic norms and the standard variety

ABSTRACT: This article, drawing upon Juraj Dolník's book on the theory of standard language with regard to standard Slovak (2010), concentrates on the question of the sources of standard variety and the problem of objectivity of scientific knowledge. Reconsidering Dolník's concept of norm critically, it places emphasis on the fact that linguistic norms, as a part of social norms, are constituted in interactions, which helps to explain their indexicality. It also argues that language users are actors in social processes who hold specific social roles, which corresponds to their differing power (and vice versa). Referring to Language Management Theory, the article concludes with some more general arguments in favor of qualitative methodology in the research on linguistic norms and the standard variety.

Key words: standard variety, norm, normative and cognitive expectations, codification, language management, power, actor

Klíčová slova: spisovná varieta, norma, normativní a kognitivní očekávání, kodifikace, jazykový management, moc, aktér

Úvodem

Tento článek vychází z knihy Juraje Dolníka *Teória spisovného jazyka so zreteľom na spisovnú slovenčinu* (2010). Spisovnosť nepřestává být v mnoha současných jazycích zkoumaným problémem a již tak rozsáhlý diskurz předloni obohatila třísetstránková publikace Juraje Dolníka, jednoho z nejvýznamnějších slovenských lingvistů současnosti. Tento autor se teoretickými problémy spisovnosti zabývá dlouhá léta, a tak si jeho Teorie spisovného jazyka nepochybně zaslouží pozornost.

Kniha se skládá z úvodu a sedmi kapitol, které uzavírá jednostránkové Posolstvo knihy. Kapitoly jsou dále členěny na podrobnější celky, v některých pasážích rozvedené až do podoby pětímístného desetinného dělení (to však není vždy úplně přehledné – praktičtější by místo toho byl rejstřík, který v knize bohužel chybí). Čtenář při četbě poměrně brzy zjistí, že kniha představuje syntézu Dolníkových textů týkajících se ústředního tématu spisovnosti – v textu knihy se na několika místech opakují některé argumentační postupy včetně diskuse o spisovnosti či nespisovnosti jedněch a těch samých jazykových struktur.

V úvodu si na s. 7 autor klade tři základní otázky: (1) Z čeho vzešla teorie spisovné slovenštiny a její kultivace? (2) V čem spočívá odborný spor doprovázející vědecké poznání tohoto útvaru? (3) Jaká kultivace spisovného jazyka je adekvátní současným podmínkám jeho fungování? Autor přitom předesílá, že jeho monografie má podáním uceleného teoretického obrazu spisovného jazyka, objasněním vztahu mezi teorií a praxí a analýzou metodologické báze této teorie zaplnit určitou mezeru v poznání. S tímto

desideratem nelze než souhlasit. Nutnost věnovat metodologii pozornost ilustruje autor např. hned na s. 8 tím, že podle jeho názoru „tato potřeba sa najvýraznejšie prejavuje pri osvetľovaní povahy systému spisovného jazyka, čo nie je náhoda, lebo práve pojem systémovosť je pozadím azda najčastejšieho sporu pri kodifikačných rozhodovaniach“.

V prvních kapitole se autor věnuje vývoji teorie spisovného jazyka a jazykové kultury. Významně zde recipuje dílo Pražského lingvistického kroužku s jeho teorií jazykové kultury jak v období klasickém, tak i v poválečném. Prokazuje přímý vliv Pražského lingvistického kroužku na formování teoretických diskusí o spisovné slovenštině po většinu 20. století. Pozornost přitom autor na s. 19, 28 i jinde věnuje známým Danešovým hodnotícím kritériím spisovnosti (normenost, adekvátnosť funkcí, systémovosť). Na druhou kapitolu označenou jako Reálno vs. Ideálno a spisovný jazyk navazují výklady o systému a normě spisovného jazyka v kapitole třetí. Zde se autor vyrovnává se strukturalistickým a systémovělingvistickým pohledem na normu. Samostatnější pasáže autor věnuje např. synchronní dynamice jazykového systému, dynamice spisovného jazyka a jeho funkcí, vztahům normy a úzu nebo otázce ideální a reálné normy. Jako zdroj empirie, kterou shrnutí tohoto problému autor obohacuje, slouží problémy s přejímáním cizích slov do slovenštiny (především z angličtiny a češtiny). Tato třetí kapitola je asi kapitolou nejbohatší na definice (většinou výše zmíněných konceptů). Kultúre a kultivaci spisovného jazyka se Juraj Dolník věnuje v kapitole čtvrté. Ta se tematicky v lečtem shoduje s těžištěm kapitoly předcházející. Současný jazykověkulturní svět Slováků je rozebrán v kapitole páté. V ní je dosavadní konceptuální rámec rozšířen o pasáže explicitně věnované kodifikaci, čtenář zde opět narazí na výklad o chápání jazykového systému (v subkapitole 5.2), ale v určité inovaci i na souvislosti jazyka jako hodnoty, na problém jazykového sebevědomí a na tomto místě v podobě samostatného celku poprvé na ideologizovanost slovenského jazykového společenství. Úvahy o ideologii totiž následují v koherentnější podobě v předposlední kapitole šesté (Spisovná slovenština a její nositelé). Výklady v ní autor odvíjí od vztahu normy a uživatele spisovného jazyka a fenoménu normálnosti toho, co je (či má být) pokládáno za spisovné. Autor v této kapitole vyhradil více prostoru konceptu identity a sepětí jazykové politiky s kultivací slovenštiny. Knihu uzavírá sedmá kapitola zaměřená na rozvoj jazykovědného poznání a chápání spisovného jazyka. Celá publikace a osmistránkový seznam literatury prozrazují Dolníkovu orientaci na primárně slovenské a české publikace. Anglicky a německy psané prameny nechybějí (na tomto místě budiž podotknuto, že Juraj Dolník působí i ve slovenské germanistické lingvistice), ale čtenář by mohl možná očekávat jejich větší recepci, je-li kniha nazvaná právě Teória spisovného jazyka a zřetel ke spisovné slovenštině představuje k tomuto názvu až dodatek. Kniha je ale cenná tím, kolik dalších podnětů k zamýšlení nabízí.

1. Otázka zdrojů spisovnosti

Samostatnější téma v první kapitole představuje jedna z nejrelevantnějších otázek pro zkoumání spisovnosti vůbec – které texty, resp. žánry jsou empirickým zdrojem spisovné variety (s. 20 a násl.)? Budování empirické báze teorie je načrtnuto na s. 28–30,

ale jde v zásadě opravdu pouze o náčrt. Dolník jinak odkazuje na debaty o tzv. dobrém autorovi, průměrné literatuře za poslední půlstoletí nebo na veřejné projevy. Současné poukazuje na slábnoucí vliv uměleckých textů na utváření spisovnosti a naopak rostoucí vliv jazyka odborného a publicistiky. Tato myšlenka není nová, přičemž by bylo možno vysvětlit, proč nejde o úplnou náhodu. Nabízí se totiž souvislost s procesem elaborace jazyka (*Ausbau*; srov. Kloss, 1967; nebo Haarmann, 2004). Elaborace jazyka narůstá ve směru od „jednodušších“ žánrů zaměřených na jazykové ztvárnění domácích témat toho kterého jazykového společenství takřkajíc na lidové úrovni (a tedy s nízkou mírou elaborace – *volkstümliche Prosa*) přes řadu mezistupňů právě k textům pokrývajícím domény přírodních věd a technologií. Komunikace v posledně uvedených doménách na vysokoškolské úrovni vyžaduje elaborovanost vysokou (*wissenschaftliche Prosa*; srov. grafické znázornění procesu elaborace jazyka u Haarmanna, 2004, s. 242).¹ Vysokou elaborovanost jazyka kromě těchto druhů textů vykazují i např. texty zákonů a dalších pramenů práva nebo žánry veřejné správy (formuláře apod.). Texty v těchto diskutovaných žánrech odborného jazyka teoretického i praktického, které jsou produkovány zvláště v písemné podobě, mají právě s odkazem na svou velmi vysokou míru elaborovanosti dobré vyhlídky na to, aby byly v případě sporů o spisovnost toho kterého jazykového prostředku pokládány za zdroje spisovného jazyka spíše než současné texty umělecké. Ruku v ruce s tím jde argumentace vycházející z jazykových kompetencí autora textů. Ammon (1995, s. 80) uvažuje o tzv. modelových textech, resp. modelových mluvčích a pisatelích, kteří reprezentují profesionálně školené uživatele jazyka, což je odlišuje od uživatelů jiných. Jedná se o modelovost textů ve smyslu péče věnované textům při jejich produkci a prezentaci před širokou veřejností. Ammon zmiňuje texty odborného jazyka, literaturu faktu (*Sachprosa*) nebo některé žánry z nadregionálně zaměřených médií (novináři jsou při své práci také „pisateli z povolání“). K modelovým textům by bylo možné doplnit právě např. texty zákonů a jistě i další. Klossovu elaborovanost a Ammonovu modelovost textů ve smyslu vzoru spisovnosti můžeme propojit tzv. konceptuální psaností (*konzeptionelle Schriftlichkeit*; srov. Koch – Oesterreicher, 1985, resp. 2007). Texty jsou utvářeny konceptuálně jako psané, jestliže mezi producentem a recipientem textů panuje sociálněpsychologická (a časoprostorová) distance. Jde o texty produkové pro veřejnost, kdy není předem známo, kolika adresátům a jakým jsou určeny. Charakterizuje je neemotivnost a neangažovanost účastníků komunikace, kteří se vzájemně neznají, spíše monologičnost, nemožnost bezprostřední kooperace na straně recipienta a připravenost a promyšlenost textů ze strany jejich autora. Z těchto důvodů je prototypem konceptuální psanosti výše zmíněná distance. Zdůrazňují přitom právě psanost *konceptuální*, nikoli *mediální*: rozhlasové nebo televizní zprávy jsou např. žánrem jazyka z mediálního hlediska mluveného, avšak konceptuálně psaného.

¹ Odkazy na Klossovy a Haarmanovy publikace by byly v monografii o spisovné slovenštině o to užitečnější, že operují s konceptem strukturální distance (*Abstand*) mezi jazyky. Práce na elaboraci spisovné slovenštiny se totiž v 19. století odehrávala v synergii se zvětšováním její strukturální distance od češtiny. Tím by se daly Dolníkovy podrobné výklady o těchto procesech vhodně zastřešit. Kloss (1967, s. 31–33) spatřuje ve slovenštině jeden z příkladů právě takové *Ausbausprache*.

2. Model standardizace jazyků

Užitečným obecnějším rámcem, který usouvztažňuje řadu podrobností o procesech standardizace v národních jazycích (původně zkoumaných izolovaně), je např. čtyřfázový model standardizace jazyků Einara Haugena (1966). Od své publikace v 60. letech byl uplatněn a rozvíjen v mnoha dílčích studiích, před několika lety posloužil jako metodologický základ pro vydání komparativně orientované publikace o standardizacích germánských jazyků (Deumert – Vandenbussche, 2003, teoretický úvod na s. 1–14).

Aplikovatelnost Haugenova modelu na standardizaci slovenštiny je zřejmá a jistě by byla přinesla další cenné souvislosti. Jak J. Dolník na mnoha místech své knihy dokládá, i ve slovenštině historicky existuje diskurz týkající se výběru nejvhodnější variety jako základu spisovné slovenštiny (1. fáze – selekce). I ve slovenštině byla a je živým tématem kodifikace této vybrané variety (což je 2. fáze). Stejně tak se i ve slovenštině pracuje na implementaci norem kodifikované variety v praxi (akceptace širšími vrstvami obyvatelstva) a ruku v ruce s tím probíhá i další elaborace této kodifikované a široce akceptované variety (3. a 4. fáze). Je proto rozhodně škoda, že autor některých výhod Haugenova modelu nevyužívá.

3. Objektivnost vědeckého poznání

Jako ne zcela obvyklé se někomu může jevit poselství knihy na s. 291, jímž Dolník svou publikaci uzavírá. V něm apeluje na optimální objektivní poznání spisovného jazyka. Tím lingvista podle přesvědčení autora neplní jen svou základní povinnost k vědě, ale jen tak může skutečně posloužit uživatelům, jazykovému společenství a národu. Vědec však, jak autor připouští, nepřestává být i běžným uživatelem, na něhož působí rozmanité vlivy jeho okolí, ale kdyby podlehl „vědeckému populismu“ (výraz z poslední věty na s. 291), ztratil by svou vědeckou legitimitu. Spíš než o objektivnosti poznání by bylo zřejmě adekvátnější diskutovat o jeho intersubjektivnosti (srov. Lamnek, 2010, s. 158–161). Nelze opomíjet, že ani přírodovědné poznání není svou povahou přísně *objektivní*, nýbrž – mj. i kvůli zprostředkovávání v interakcích – právě také *intersubjektivní*. Čím rozvinutější je síť odborníků, kteří ověřují, vyvracejí či dokazují nějaká tvrzení, tím více intersubjektivními (a ne objektivními) se tato tvrzení stávají. Neznamená to samozřejmě, že nějaký konkrétní poznatek, do určité doby osvědčený a ověřovaný v rozsáhlé síti odborníků, nemůže být jednoho dne naráz popřen.

4. Diskuse o klíčových pojmech – příklad jazykového plánování a jazykové normy (ne)zasazené do sociologického kontextu

Autor věnuje klíčovým pojmům poměrně velký prostor a z jeho formulací je zřejmá snaha o přesné vyjadřování. Definice se v knize nachází mnoho. Tato jistě chvályhodná snaha o přesnost však nezdědka vede k velmi abstraktním a poněkud vágním formulacím; porozumět jim stojí občas dost úsilí a čtenář by asi uvítal konkretizace nějakými názornými příklady.

Kromě toho se nezdá pokaždé ani úplně nutné, proč by se těmto konceptům mělo tolik energie věnovat, neboť v textu autor všech nuancí definic nevyužívá. Místy je navíc i ne zcela přesný či aktuální. Platí to třeba pro výklady o jazykové politice a jazykovém plánování (s. 247–250). Zde Dolník bez odkazu na prameny tvrdí, že „tento termín [= jazyková politika – pozn. V. D.] sa používa najmä v stredoeurópskej a východoeurópskej lingvistike, kým v západoeurópskej a americkej jazykovede sa pracuje s termínom language planning, čiže jazykové plánovanie“. Mezi jazykovou politikou a jazykovým plánováním se ovšem často ani obsahově nijak pečlivě nediferencuje; spíše se zkratkami LPLP nebo LPP odkazuje na *language policy (and language) planning* (srov. Wright, 2004, s. 8–15 i jinde), byť s tím nemusí být každý beze zbytku spokojen.² Na následující straně komentuje Dolník jazykové plánování jen v podobě plánování statusového a korpusového. (Není přitom bohužel jasné, na co přesně se odvolává, protože v textu odkazuje na Fishmana, 1972, ačkoli v seznamu literatury je uveden jen Fishman, 1975). Již dlouhá léta hojně citovaný Cooper (1989) ale připojuje dimenzi osvojování jazyka (*acquisition planning*), která se ukazuje jako velmi podstatná.

Některé definice vykazují prvky tautologie. Např. (sociální) norma je na s. 99 definována jako „súhrn sociálnych štandardizácií, v ktorých sú akumulované isté potreby alebo záujmy danej society, a teda je v nich zafixovaná motivácia preferenčných sociálnych správání, ktorá v tejto societe nadobudla regulatívnu silu. Je základným hodnotiacim meradlom sociálneho správání, takže vo vzťahu k nej sa vníma bezpríznakovosť správání v štandardných situáciách, ktorá sa akceptuje (a teda nevyvoláva osobitný postoj)“.³

Použit jako definiens pro normu výraz *standardizace* lze těžko pokládat za nejšťastnější. Jednak se tu operuje standardizací v části definice označované jako genus proximum, jednak se odkazuje na standardní situace, v nichž je souhrn těchto sociálních standardizací bezpříznakový, a tudíž akceptovaný. Namítnout by se navíc dalo, že chování v souladu s normou může někoho stát i značné úsilí a že než se takové chování u daného jedince zautomatizuje, musí uplynout nějaká doba (pohyb od příznakovosti k bezpříznakovosti při osvojování normy).

Hned v následující pasáži na s. 100 odkazuje autor při další práci na intenzi pojmu normy na R. Bartschovou, která reflektuje strukturu normy v podobě *obsah normy* jako souhrn sociálních standardizací, *povaha normy* jakožto závaznost, *subjekt normy* a *autorita*, která normu prosazuje v sociální praxi.⁴ Složitost formulací při Dolníkově výkladu o konceptu normy narůstá u rozboru funkcí (s. 100). V bodě b) se operuje pojmovým příznakem očekávání, které zjednodušuje sociální interakci (a redukuje komplexnost, na což Dolník upozorňuje i jinde, např. na s. 232–234). Ano – normy jsou sociální očekávání (srov. Luhmann, 2008, s. 31), ale ne každé očekávání je potud

² Jako např. Harold Schiffman (1998, s. 3), který píše: „It is also an unfortunate fact that in the literature on language policy and language planning these two topics are treated as one“.

³ O konceptu normy se s podobnou mírou podrobností pojednává ještě na s. 222–236.

⁴ Odhlížím zde od toho, že autorství této struktury nelze připisovat ani tak Renatě Bartschové (1985), jako spíše G. H. von Wrightovi (1963). Tato jeho publikace vyšla v němčině v roce 1979 pod názvem *Norm und Handlung: eine logische Untersuchung*.

spolehlivé, že orientaci ve společnosti jedinci opravdu usnadní. Jinými slovy: právě s odkazem na Niklase Luhmanna se ukazuje, proč má smysl diferencovat mezi očekáváními normativními a kognitivními. Normativních očekávání se jedinec nevzdá, i když nejsou ve skutečnosti naplňována a dochází ke zklamáním (u Luhmanna *Enttäuschung*) – řídí se jimi i v dalších případech v budoucnu. Zklamání očekávání kognitivních vede jedince k jejich opuštění. Dotyčná osoba se poučí a do budoucna si vytvoří očekávání jiná, korigovaná prožitým zklamáním. Kognitivní očekávání tedy nefungují závazně a regulativně – toto se týká jen očekávání normativních.

Příklad:

Obsahem normy je povinnost jezdit v obci nejvýše rychlostí 50 km/h, není-li ve výjimečných případech stanoveno jinak. Řidič X vjede do obce a zpomalí na tuto rychlost, tj. norma účinně reguluje jeho chování. Očekává, že tak učiní všichni ostatní, tedy i řidič Y jedoucí za řidičem X. Řidič Y však zpomalivšího řidiče X zezadu ohrožuje, nedodržuje bezpečnou vzdálenost a začne mu blikáním dávat najevo, že s jízdou řidiče X není spokojen a že X má zrychlit. Řidič X se do takové situace dostává opakovaně i s jinými řidiči.

Scénář 1: Řidič X znejistí a po krátkém váhání raději zrychlí nad 50 km/h, aby do něj řidič Y nenarazil nebo mu nezpůsobil jinou škodu, a v zásadě se nic nestane. Policie není přítomna. Řidič X, bohatší o takové zkušenosti z opakujících se situací tohoto typu, v obcích začne jezdit běžně i rychleji než 50 km/h.

Scénář 2: Řidič X znejistí, ale rychlost 50 km/h nepřekročí. Agresivní řidič Y do vozu řidiče X nabourá a v následné hádce ho dokonce napadne. Policie není přítomna. Navzdory této velmi nepříjemné zkušenosti řidič X i nadále dodržuje v obcích rychlost 50 km/h.

Negativní zkušenost s původním očekáváním si řidič X odnesl v obou případech, došlo tedy ke zklamání. První scénář ukazuje, že řidič X se poučil sociální praxí a původní očekávání navzdory jejich zákonné povaze opustil. Jeho původní očekávání měla povahu kognitivní, zatímco v druhém případě zklamání ke změně nevedlo a řidič X se obsahem zákonné normy řídí i nadále – očekával (a očekává zatím i nadále) normativně, že se v obcích má jezdit rychlostí do 50 km/h. Luhmann (2008, s. 43) tak dospívá k pojetí norem jakožto právě takových očekávání lidského chování (s regulativním účinkem), která zůstávají stabilní i tehdy, když jim skutečnost neodpovídá (*kontrafaktisch stabilisierte Verhaltenserwartungen*). Normy jsou stabilizovány a upevňovány až vzájemným očekáváním účastníků (*Erwartungserwartungen*) neboli vzájemným podsováním si toho, že se jimi ten druhý v praxi řídí. Jak ale výše ukázáno, nemusí být tato očekávání v sociální realitě beze zbytku naplňována. Poněkud zjednodušeně lze říci, že normové subjekty svá normativní očekávání nevzdají a chovají se v souladu s jejich obsahem, i když těmto očekáváním může fakticita i opakovaně odporovat. Takové situace logicky dodávají impulzy pro změny norem či alespoň jejich destabilizaci, které je nutno vyhodnocovat kvalitativně.

Pokud už se autor rozhodl pro takovou konceptuální akribii jako na s. 99 a 100, jeví se mi nejen na základě tohoto příkladu s odkazem na již zmíněného N. Luhmanna nebo ještě lépe K. Gloye (1975 nebo 2004) jako srozumitelnější pokládat za genus proximum pojmu norma deontické *obsahy vědomí* regulující očekávání a chování lidí (příkaz, zákaz, dovození) a ty následně zpřesňovat – např. jejich proměnlivostí v čase, intersubjektivní existencí těchto obsahů vědomí a jejich utvářením v konkrétních inter-

akcích s konkrétními mocenskými nerovnováhami mezi zúčastněnými jedinci, negativními dopady na subjekt nerespektující tyto obsahy vědomí, současně ale tím, že se tyto obsahy vědomí principiálně vztahují na případy stejného druhu a předem neurčeného počtu. Jestli k chování v souladu s normami dochází dobrovolně, konsensuálně a bez sankcí (u Gloye, 2004, s. 394, *subsistente Normen*) či nikoli (obsahy norem stanoví mocnější subjekty a vnucují je těm méně mocným – u Gloye tamtéž *statuierte Normen*), nakonec na podstatě konceptu normy nic nemění.⁵

Poměr mezi konceptuální a metodologickou oblastí tedy v knize vychází ve prospěch té konceptuální a v zásadě na úkor té metodologické. Čtenář, který bere do ruky knihu s takovýmto názvem, asi propracovanou metodologii výzkumu spisovnosti včetně tolik potřebné empirické složky (a nejen složky konceptuální) očekávat může. Metodologie výzkumu spisovnosti by si zasloužila pozornosti více, obzvláště ta kvalitativní. Na nějaké její prvky čtenář narazí např. na s. 246 v podkapitole pojednávající o jazykové ideologii a poznávání současné spisovné slovenštiny. Zde je několikrát odkázáno na literaturu z oblasti kvalitativní metodologie, akcentující jako východisko zkoumání autentické interakce a procesy formování norem v nich. Děje se tak ale spíše ojediněle. Podobně to platí i o zakomponování moci do autorova uvažování, která je pro fungování norem – a to nejen při uplatňování sankcí nebo gratifikací – neodmyslitelná. A určitě systematičtější rozbor by si zasloužilo sociologicky orientované pojednání o takovém prvku fungování norem, jakým jsou aktéři těchto procesů a jejich sítě.

Aparát přitom již existuje. Gloy (1975, s. 35) např. odvíjí utváření a fungování norem od sociálních rolí účastníků těchto procesů, vytvářených v diskurzích. Vezměme jako jednoduchý příklad praxi školního nebo vysokoškolského prostředí. Mocensky nerovné postavení interaktantů (učitel × žák/student) odráží a diskurzně reprodukuje situace, v nichž studenti vystupují zpravidla jako subjekty norem a učitelé jako ti, kteří obsahy norem zprostředkují (od gramatiků či lexikografů jakožto kodifikátorů), na jejich respektování dohlížejí a nedodržování sankcionují. Jsou-li někteří žáci primárně socializováni např. ve standardu, profitují z toho, že učitelé dohlížejí na zprostředkování a vynucování standardu. Takovou sociální roli označil Gloy jako roli subjektu, který má z normy spisovné variety užitek (*Normbenefiziar*). Jiní žáci, primárně socializováni v jiné varietě, se naopak ocitají v roli obětí spisovných norem (*Normopfer*). Učitelé vystupují jako normové autority, jestliže v případech nejasností a pochyb na straně žáků či studentů přesvědčivě prosadí své řešení jako obsah normy a žáci a studenti tento obsah právě jako normu přijmou (naučí se ji). Role autority ale může být zpochybňována, jestliže student vystoupí proti tvrzení učitele s nějakou námitkou. Tato role autority v diskurzu pokračuje, jestliže učitel v takovém případě přesvědčivě argumentuje (např. i proti kodifikaci). Pokládají-li účastníci takový postup za dostatečně legitimní, zvýší se šance na úspěšné prosazení normy. Co je či není pro adresáty norem přesvědčivé, je právě věcí konkrétní interakce v konkrétní sociální síti. Dostatečná

⁵ Ve vazbě na normy jakožto obsahy vědomí lze mj. o to zřetelněji vysvětlit, v čem přesně spočívá rozdíl mezi normou a předpisem. K tomuto a dalším souvislostem s empirickým výzkumem norem srov. Gloy (v tisku).

přesvědčivost doprovázená legitimitou autoritu v jejím mocenském postavení posílí. To platí i pro situace, kdy učitel začne něco jako normu vůbec prosazovat, tj. normu v zásadě nově stanoví a pak obhajuje, a to i bez ohledu na obsahy kodexů. Analogicky totéž se může odehrát v redakci novin nebo časopisů nebo v redakci sbírky zákonů při dolaďování jazykového ztvárnění pramenů práva. Normám tedy nelze zcela upřít *indexální povahu*.

5. Závěr

Pokud by měly být shrnuty návrhy na mnohem konkrétnější metodologii výzkumu spisovného jazyka a jeho novější teorii v nějaké kompaktní, byť na tomto místě nutně jen velmi stručné podobě, bylo by podle mého názoru užitečné výrazně posílit spíše pragmaticky a kvalitativně orientovaný přístup, který Dolníkovým dílem na několika místech probleskuje, a nikoli např. metodu dotazníkovou, jak je krátce zmíněno na s. 28 a 29.⁶ Jedná se – kromě již výše uvedených – o následující podněty, jež spojuje východisko výzkumů od mikroroviny sociálních procesů (interakcí), tj. perspektiva *bottom-up*:⁷

1. Místo zdánlivě objektivně vypadající otázky *co je či není spisovné* se jeví jako adekvátnější formulovat otázku *kdo rozhoduje o tom, co je či není spisovné*, nebo šířeji *kdo normy spisovného jazyka utváří*. Tato zcela zásadní otázka je potud realistická, že počítá s prosazováním individuálních či skupinových zájmů a ideologií uživatelů jazyka a s fungováním moci v sociální praxi vůbec. Toto východisko samozřejmě narušuje fikci objektivismu.
2. Pokud se podaří identifikovat nejvlivnější aktéry těchto rozhodovacích procesů (srov. např. návrh v podobě sociálního silového pole spisovné variety, konkrétně Ammon, 1995, s. 80), vyvstává otázka, *jak se tyto rozhodovací procesy konkrétně odehrávají*. Je přitom zřejmé, že v takovýchto interakcích vystupuje někdo jako normová autorita, jejíž názor je druhými akceptován, a někdo jiný, jehož názor na spisovnost akceptován není. Jinými slovy: ne každý uživatel jazyka se v těchto rozhodovacích procesech uplatňuje se stejnou váhou. Lze odkázat na výuku jazyků ve školách nebo na praxi v redakcích médií. Co konkrétně činí z někoho normovou autoritu, od níž se obecně očekává, že bude opravovat jazykovou produkci jiných uživatelů jazyka? Stačí fundovaně vypadající vyjádření názoru, které ostatní interpretují jako dostatečně přesvědčivé? Rozhodne to, že někdo v takové diskusi umí odkázat na konkrétní stránku ve dvou či třech gramatikách? Nebo na nějaký konkrétní empirický výzkum publikovaný jako expertní studie, monografie apod.? Co se děje v situacích, kdy studenti namítnou, že varianty, které učitel sankcionuje v testech jako nespisovné, podle nějakých konkrétních výzkumů

⁶ Např. při diskusi o třech Danešových kritériích J. Dolník v kapitole o budování empirické báze teorie spisovného jazyka na s. 28 píše: „Skutočný stav používania spisovného jazyka a postoje jeho používateľov sa zisťujú sociolingvistickými metódami, medzi ktorými dominuje dotazníková metóda“. Toto tvrzení lze pokládat za velmi problematické.

⁷ Snaha o takto orientované výzkumy je patrná např. u Dovalila (2006a, 2006b, 2011).

nebo nepreferovaných mluvnic spisovné jsou? Stačí přesvědčení studenta, že se učitel mylí, když ten stále trvá na svém? *Poznatek, že to které učitelovo tvrzení není obhajitelné nebo že učitel učí „chybu“, není nic platný, dokud jej někdo do interakce nevnese a patřičně neprosadí.* Jak se obhájí normová autorita a s jakou legitimitou? Nepodvolí se studenti moci, aby uspěli u zkoušek?

3. Rovnici typu ‚jazykové kodexy (typicky gramatiky a slovníky) *reprezentují spisovnou varietu*‘ je možné opustit, jak na to Dolník také poukazuje. Bylo by potřeba nahradit ji spíše otázkou, jak vypadá jejich psaní, vydávání a zacházení s nimi v sociální praxi.⁸ Je nutné připustit, že spisovné prostředky existují i mimo kodifikaci (problém úplnosti popisu). Stejně tak je nutno systematičtěji zkoumat, jak se s kodexy vůbec v praxi zachází – jsou opravdu užívány v případě pochyb o spisovnosti nějaké konkrétní varianty? Kdy vlastně vzniká potřeba se na kodifikaci odvolávat? Kdo a za jakých okolností tak v praxi opravdu činí? Která konkrétní díla jsou při řešení těchto sporů užívána? A pokud již kodifikaci někdo užívá, jak se chová v případě, že např. ve dvou slovnících narazí na odlišné informace? V pozadí této množiny otázek se nachází pro někoho možná poněkud kacířská úvaha, že kodexy mohou žít svým vlastním životem a v mnoha případech utváření spisovnosti neovlivňují, což může platit rovněž pro expertní výzkumy.
4. Samostatný bod představují výše diskutované druhy textů, s nimiž *konkrétní aktéři v praxi zacházejí* jako se zdroji spisovného jazyka – neboli konkrétní aktéři jsou natolik vlivní, že *dokážou nějaké druhy textů proměnit ve zdroje spisovného jazyka*. V přímé souvislosti s tímto okruhem problémů vyvstává nutnost v těchto procesech umět adekvátně lokalizovat elektronické korpusy a v nich nashromážděná a jinak nedostupná množství dat vypovídající o užití jazyka. Zde se dá pokládat kritérium diferencovat data podle druhů textů, jež korpusy obsahují, za minimální požadavek. Velké množství dat svádí k zacházení s vysokými četnostmi výskytu konkrétních variant jako s důkazy jejich bytí v souladu s normou. Vyvolává fakticita vždy normativní účinky? Nebo jen u někoho? A za jakých okolností? Tyto otázky vycházejí z kritického promýšlení úvahy typu ‚když se ostatní chovají tak a tak (užívají např. ty a ty konkrétní varianty mnohem častěji než jiné), musím/budu se tak chovat i já‘. Gloy argumentuje proti samozřejmosti odvozovat normativní účinky z vysokých četností výskytu (pravidelností) v užívání jazyka a proti přeceňování statisticky interpretovaných norem takto: ‚Regelmässigkeiten schliesslich sind legitime Hinweise auf *möglicherweise* zugrundeliegende Sprachnormen; da sie aber nicht allein durch Sprachnormen, sondern auch anderweitig zustande gekommen sein können [...], ist der Schluss von ihnen auf Normen nicht zwingend‘⁹ (Gloy, 2004, s. 396; kurzíva v originále). Je proto adekvátnější

⁸ Co je vlastně kodex, není v lingvistice také jednoznačně vyřešeno (srov. Ammon 1986, s. 37–38, 43–49). Kromě toho je zřejmé, že jsou do kodexů přijímány i varianty nespisovné s tím, že jsou právě jako nespisovné explicitně klasifikovány.

⁹ ‚Pravidelnosti jsou koneckonců legitimními odkazy na jazykové normy, které *možná* leží v základech těchto pravidelností; protože ty však mohly vzniknout nejen v důsledku jazykových norem, nýbrž i jinými způsoby [...], není usuzování z těchto pravidelností na normy logicky nutné.‘ (Překlad V. D.).

- spatřovat v pravidelnostech spíše podklady pro formulování hypotéz o normách, nikoli hned automaticky důkazy pro jejich existenci (srov. též Gloy, v tisku).
5. Rozšířit o další krok lze i obecnou orientaci na standardizaci jazyků vůbec. To, že v evropských jazycích byly v různé míře během 19. a 20. století dosaženy celkem vysoké stupně prosazení spisovné variety a její akceptace širokými vrstvami toho kterého jazykového společenství, neznamená, že tím vývoj končí. Nejen v němčině se např. již delší dobu zkoumají i rysy destandardizace (srov. Mattheier, 1997; nebo Spiekermann, 2005).
 6. Z předcházejících bodů vyplývá potřeba umět vlastně zkoumat metajazykové činnosti konkrétních aktérů načrtnutých procesů a chování aktérů vůči jazyku realizované v různorodých diskurzích. Teorie jazykového managementu, v Dolníkově knize zmíněná v podobě odkazu Neustupný – Nekvapil (2003), avšak obsahově v podstatě nevyužitá, právě k tomuto účelu analytické nástroje již vyvinula.¹⁰ Proces organizovaného managementu se totiž často odvíjí od interakcí, v nichž si účastníci mohou (avšak nemusí) povšimnout odchylek od svých očekávání (norem). Pokud si jich povšimnou, mohou, ale nemusejí je hodnotit. Pokud je hodnotí, nabízí se kontinuum přechodů od negativních hodnocení k pozitivním. Hodnotí-li účastník komunikace odchylku pozitivně, není nutné tuto odchylku korigovat a z užívání jazyka odstraňovat. Potřeba nějakého korigujícího zásahu naopak má opodstatnění při hodnocení negativních. Uživatelé dále mohou (nemusejí) vědět, jak negativně hodnocenou odchylku od očekávání/normy korigovat. A je-li po ruce korektura, může být implementována (ale nemusí), tzn., může (ale nemusí) dojít k účinnému ovlivnění a změně dosavadního užívání jazyka ze strany korigovaných mluvčích či pisatelů. Rekonstrukcí tohoto zde pouze schematicky načrtnutého procesu jazykového managementu od implementací jazykového chování zpět přes korektury, negativní hodnocení a povšimnutí odchylek se lingvisté mohou dobrat norem jakožto obsahů vědomí, které všechny fáze jazykového managementu podmiňují. Fungování norem v sociální praxi je tak věcí interpretace konkrétních interakcí v psaném i mluveném jazyce samotnými aktéry. To však předpokládá výzkumy na bázi převážně kvalitativní metodologie, které zatím většinou prováděny nebyly.

Při celkovém zhodnocení Dolníkovy knihy mohou být někteří čtenáři poněkud zklamaní. To bude platit zřejmě zvláště pro ty, kteří by od této publikace očekávali nějaké novinky v oblasti rozvoje teorie spisovného jazyka a další impulzy metodologického rázu. Tady však kniha v zásadě nic nového nepřináší. Jedná se spíše o přehled informací a hledisek vztahujících se k teorii jazykové kultury Pražského lingvistického kroužku, k její částečné kritice a k jejím aplikacím na slovenštinu. Tyto informace jsou sice podány v ucelené podobě tak, že nepochybně mapují mnohaleté dílo Juraje Dolníka v jeho vývoji, avšak o mnoho víc se už čtenář nedozví. Určité již vyvinuté a postupně

¹⁰ Na prezentování teorie jazykového managementu zde pochopitelně není dostatek prostoru. K podrobnostem srov. Nekvapil – Sherman (2009) a další odkazy v této publikaci.

aplikované, byť kriticky diskutované prístupy ke spisovnosti a standardizácii v knize dokonca chýbajú. Nutné sociologické ukotvenie problému spisovnosti síce v úvahu bráno je, ale miesta len vágné a bez vyústění do propracovanej teoretickej koncepcie.

LITERATURA

- AMMON, U. (1986): Explikation der Begriffe 'Standardvarietät' und 'Standardsprache' auf normtheoretischer Grundlage. In: G. Holtus – E. Radtke (eds.), *Sprachlicher Substandard, I*. Tübingen: Niemeyer, s. 1–63.
- AMMON, U. (1995): *Die deutsche Sprache in Deutschland, Österreich und der Schweiz*. Berlin – New York: Walter de Gruyter.
- BARTSCH, R. (1985): *Sprachnormen: Theorie und Praxis*. Tübingen: Niemeyer.
- COOPER, R. (1989): *Language Planning and Social Change*. Cambridge: Cambridge University Press.
- DEUMERT, A. – VANDENBUSSCHE, W. (eds.) (2003): *Germanic Standardizations: Past to Present*. Amsterdam – Philadelphia: John Benjamins.
- DOLNÍK, J. (2010): *Teória spisovného jazyka so zreteľom na spisovnú slovenčinu*. Bratislava: Veda.
- DOVALIL, V. (2006a): *Sprachnormenwandel im geschriebenen Deutsch an der Schwelle zum 21. Jahrhundert*. Frankfurt am Main – Berlin – Bern – Bruxelles – New York – Oxford – Wien: Peter Lang.
- DOVALIL, V. (2006b): K úvahám o spisovném/standardním jazyku: pohled z poněkud širší perspektivy. *Slovo a slovesnost*, 67, s. 96–102.
- DOVALIL, V. (2011): Sprachnormen im Schulunterricht: Eine Untersuchung aus soziolinguistischer Perspektive. In: A. Lejsková – J. Valdrová (eds.), *Die Grammatik, Semantik und Pragmatik des Wortes: Ihre Erforschung und Vermittlung*. Augsburg: Wißner Verlag, s. 65–88.
- GLOY, K. (1975): *Sprachnormen, I: Linguistische und soziologische Analysen*. Stuttgart-Bad Cannstatt: Frommann-Holzboog.
- GLOY, K. (2004): Norm. In: U. Ammon – N. Dittmar – K. J. Mattheier – P. Trudgill (eds.), *Sociolinguistics: An International Handbook of the Science of Language and Society / Soziolinguistik: Ein internationales Handbuch zur Wissenschaft von Sprache und Gesellschaft, 1*. 2nd completely revised and extended edition. Berlin – New York: Walter de Gruyter, s. 392–399.
- GLOY, K. (v tisku): Empirie des Nichtempirischen: Sprachnormen im Dreieck von Beschreibung, Konstitution und Evaluation. In: S. Günthner – W. Imo – D. Meer – J. G. Schneider (eds.), *Kommunikation und Öffentlichkeit: Sprachwissenschaftliche Potenziale zwischen Empirie und Norm*. Berlin – Boston: De Gruyter.
- HAARMANN, H. (2004): Abstandsprache – Ausbausprache. Abstand-Language – Ausbau-Language. In: U. Ammon – N. Dittmar – K. J. Mattheier – P. Trudgill (eds.), *Sociolinguistics: An International Handbook of the Science of Language and Society / Soziolinguistik: Ein internationales Handbuch zur Wissenschaft von Sprache und Gesellschaft, 1*. 2nd completely revised and extended edition. Berlin – New York: Walter de Gruyter, s. 238–250.
- HAUGEN, E. (1966): Dialect, language, nation. *American Anthropologist*, 68, s. 922–935.
- KLOSS, H. (1967): 'Abstand languages' and 'Ausbau languages'. *Anthropological Linguistics*, 9 (7), s. 29–41.
- KOCH, P. – OESTERREICHER, W. (1985): Sprache der Nähe – Sprache der Distanz: Mündlichkeit und Schriftlichkeit im Spannungsfeld von Sprachtheorie und Sprachgeschichte. In: O. Deutschmann – H. Flasche – B. König – M. Kruse – W. Pabst – W.-D. Stempel (eds.), *Romanistisches Jahrbuch, 36*. Berlin – New York: Walter de Gruyter, s. 15–43.
- KOCH, P. – OESTERREICHER, W. (2007): Schriftlichkeit und kommunikative Distanz. *Zeitschrift für germanistische Linguistik*, 35, s. 346–375.
- LAMNEK, S. (2010): *Qualitative Sozialforschung*. 5., überarbeitete Auflage. Weinheim – Basel: Beltz.
- LUHMANN, N. (2008): *Rechtssoziologie*. 4. Auflage. Wiesbaden: Verlag für Sozialwissenschaften.

- MATTHEIER, K. J. (1997): Über Destandardisierung, Umstandardisierung und Standardisierung in modernen europäischen Standardsprachen. In: K. J. Mattheier – E. Radtke (eds.), *Standardisierung und Destandardisierung europäischer Nationalsprachen*. Frankfurt am Main – Berlin – Bern – New York – Paris – Wien: Peter Lang, s. 1–9.
- NEKVAPIL, J. – SHERMAN, T. (eds.) (2009): *Language Management in Contact Situations: Perspectives from Three Continents*. Frankfurt am Main – Berlin – Bern – Bruxelles – New York – Oxford – Wien: Peter Lang.
- NEUSTUPNÝ, J. V. – NEKVAPIL, J. (2003): Language Management in the Czech Republic. *Current Issues in Language Planning*, 4, s. 181–366.
- SCHIFFMAN, H. F. (1998): *Linguistic Culture and Language Policy*. London – New York: Routledge.
- SPIEKERMANN, H. (2005): Regionale Standardisierung, nationale Destandardisierung. In: L. M. Eichinger – W. Kallmeyer (eds.), *Standardvariation: Wie viel Variation verträgt die deutsche Sprache?* Berlin – New York: Walter de Gruyter, s. 100–125.
- WRIGHT, G. H. von (1963): *Norm and Action: A Logical Enquiry*. London: Routledge.
- WRIGHT, S. (2004): *Language Policy and Language Planning: From Nationalism to Globalisation*. Basingstoke – New York: Palgrave Macmillan.

Ústav germánských studií FF UK
nám. Jana Palacha 2, 116 38 Praha 1
<vitek.dovalil@ff.cuni.cz>